

Др Зорица П. Хаџић

О НЕПОЗНАТИМ ДНЕВНИЧКИМ БЕЛЕШКАМА МИЛАНА КАШАНИНА

У раду се по први пут скреће пажња на дневничке белешке Милана Кашанина настале током путовања у Канаду, Америку и Француску. Кашанинов дневник, сачуван у рукопису, обухвата период од 3. јануара до 17. фебруара 1963. године и може се читати и као путопис у елементарном облику. Необјављене дневничке белешке откривају специфичан угао виђења културе и традиције других народа из пера угледног књижевника и историчара уметности. У раду се указује на везе између Кашанинових дневничких записа и књиге *Случајна оtkрића*.

Кључне речи: Милан Кашанин, дневник, путовање, путопис, *Случајна оtkрића*.

На једном месту Милан Кашанин каже да „никаква лектира не може заменити путничка искуства, и ништа нас толико не радује као оно што видимо“ (2004: 270). На сведочанства о путовањима Милана Кашанина, трагове о бројним сусретима и познанствима и новоткривеним пределима, наилазимо како у објављеним делима тако и у необјављеним белешкама похрањеним у пишевој рукописној оставини.¹ Кренувши у живот из пуке сиротиње, са „периферије Српства“, захваљујући знању, раду и енергији, Милан Кашанин је између два рата постао једна од централних фигура уметничког и књижевног живота. Вођен професионалним обавезама и изазовима, као историчар уметности и, у међуратном периоду, као директор два музеја (Музеј савремене уметности, Музеј кнеза Павла) био је често на путу. По окончању студија историје уметности и упоредне књижевности у Паризу и повратку у Београд, пратио је, 1924. године, знаменитог византо-

¹ Мислимо на оставину Милана Кашанина која се чува у Рукописном одељењу Матице српске у Личном фонду „Милан Кашанин (1895–1981)“, а која је 2018. године стигла у Матицу као дар Марине Бојић рођене Кашанин.

лога Габријела Мијеа приликом обилазака српских манастира. Са овог пута који је трајао око два месеца Кашанин је објављивао дописе у дневном листу *Време*.² Ово путничко искуство било је и за њега својеврсно откровење: „Тада сам открио Србију, српски пејзаж, земљу, народ. То је било право откриће“ (Кашанин 2004: 245). Као коаутор знамените књиге *Српска уметности у Војводини* (1927) коју је написао заједно са Вељком Петровићем, путовао је и проучавао фрушкогорске манастире. Исходишта Кашанинових путовања нису била оличена само у оном делу опуса посвећеног историји уметности. Чувају их и неки од најлепше исписаних редова у његовом књижевном стварању. Сам Кашанин сведочи да је прича *Браћа православно* настала када је путовао по Србији са Габријелом Мијеом.

Када је између два рата постао директор Музеја савремене уметности а потом и Музеја кнеза Павла, пут га је водио на различите стране света не само у циљу набавке слика за музеј, него и у сталном раду на културној афирмацији своје земље и њене уметности.

Од бројних путничких искустава Милана Кашанина, узбудљивих и богатих, од свих земаља које је посетио – некима од њих се и неколико пута враћао – најснажније су му се урезале у памћење Француска и Холандија. Још као младић забележио је утиске настале након првог сусрета са Паризом и Француском за новосадско *Јегинсџиво*, сигурно ни не слутећи колико ће се пута у животу овој земљи враћати.³ Приликом првог упознавања уметности и културе ове земље следио је савет једног од својих професора у Паризу:

„Прво, немојте ништа читати. Друго, немојте ићи ни на какве конференције. Нега идите у Лувр и гледајте, гледајте, и гледајте. Тек када се уверите да сте неко дело или уметника одистински заволели, онда читајте и слушајте шта други мисле о том делу или уметнику. Не верујте слепо ником, ни себи, ни другима, него се стално контролишите, док не дођете до једног свога, искреног, дубоког уверења. Немојте бити сноб, нити папагај. Боље је не волети, него волети лажно“ (Кашанин 1961: 36).

Савету који су му професори као још студенту усадили, остао је веран до краја живота. „Волим гледати и умем бити срећан од гледања. Пролазећи градом ја не идем само кроз улице, него и између кућа, и не носим у себи само мисли, него и слику света“, написао је у *Случајним открићима*, својој најинтимнијој књизи (1977: 55). Био је носилац ордена Легије части, оставши дубоко одан Француској култури и уметности. Његов први доживљај Француске, када је реч о уметности и књижевности, није међутим био сличан доживљају већине наших модерних, што је и сам често истицао (Кашанин

² Видети библиографију радова Милана Кашанина у књизи Иванке Удовички *Књижевни критичар Милан Кашанин* (Удовички 1982: 259–296).

³ На дописе Милана Кашанина објављене у новосадском *Јегинсџиву* скренула је пажњу Милица Ђуковић (Ђуковић 2018: 47–68).

1977: 44). У свему што је у животу касније радио, по начину како је мислио и резонувао, Париз му је остајао као трајна мера начина живота и доброг укуса.

Са друге стране, поред Француске, Холандија се издваја као важна тема у опусу Милана Кашанина. Холандију је три пута посетио (1931, 1933, 1968) и посветио јој неколико путописних фрагмената.⁴ За Холандијом се може, осим у овим фрагментима, трагати и у Кашаниновом последњем роману *Привиђења*. Судећи на основу једне забелешке нађене у пишчевој рукописној оставини, сазнајемо да је писац имао завршен дужи путопис о Холандији – *Ойрошїѡај с Холандијом*. Међутим, рукопис тог путописа изгорео је 17. октобра 1944. године када су током уличних борби за ослобођење Београда, немачки војници упали у стан Милана Кашанина, полили га бензином и запалили.

Оставши без свих материјалних добара – ватра је однела готово све што је имао – Кашанин је саставио „попис“ инвентара некадашњег живота у намери да реконструише шта је све страдало у ватреној стихији. У истом документу помиње, поред путописа из Холандије и других завршених књига, белешке које су изгореле: „[...] изгореле су ми и све моје научне забелешке с путовања по Југославији и иностранству, начињене по музејима, манастирима и изложбама, цела моја картотека уметничких споменика“ (КАШАНИН 2020а: 501).

Издвојена забелешка сведочанство је и о Милану Кашанину као путнику. Он путује не само по својој него и по туђим земљама ношен једнаком силином истраживачке страсти, неуморно бележећи утиске који су му, неретко, служили као предлогачак и подсетник за касније студије и текстове. Путовање за Милана Кашанина јесте активно посматрање и бележење. Иако су поменутом пожару, чудом, одолела нека писма, ниједан међуратни запис који се односи на проучавање наших манастира и фресака, утиске настале током посета бројним музејима, није остао. Све је однео пламен.

У измењеним послератним политичким околностима у којима је као сарадник кнеза Павла био непожељан и скрајнут, Кашанин се, после дугих и мучних година наметнутог ћутања и живота на рубу егзистенције, вратио у јавни и књижевни живот.⁵ Када је, 1953. године, ступио на место директора Галерије фресака поново је започела серија његових путовања. Иако је доста година прошло, Кашанин путује са једнаким ентузијазмом и интересовањем као када је био студент у Паризу. Само овога пута пред очима има свет који се, од времена његове младости, доста изменио. И даље неуморно посећује

⁴ Реч је о путописним фрагментима штампаним у *Полиѡици* 1932. и *Срїском књижевном гласнику* 1933. године. Кашанин је касније делове овог путописа прештампао у књизи *Пронађене ствари*.

⁵ Кашанину се највише замерало на сарадњи са кнезом Павлом Карађорђевићем, јер је био директор Музеја кнежевог имена (1935–1944) и на томе што је објавио две књиге за време Другог светског рата.

музеје, узима белешке, стоји задивљен пред уметничким делима, не губећи критичност и оштрину у судовима. Обичај да на путовањима бележи срастао је са његовом радозналом природом и истраживачки духом. И фотографије из породичног албума Милана Кашанина сведоче да му ни у зрелим годинама није било тешко да јашући на коњу или на магарцу неуморно обилази српске манастире и бележи податке. Сачувана је једна фотографија Милана Кашанина како седи у порти манастира, нагнут над својом бележницом и записује. Неке од ових бележака са путовања Милана Кашанина, настале после Другог светског рата, срећом, су сачуване и захваљујући њима можемо да проникнемо у природу пишчевих интересовања.

Међу сачуваним и још увек необјављеним белешкама са путовања Милана Кашанина, повлашћено место заузима његов дневник из 1963. године. Док су други записи, углавном, остали у бележницама мањег формата, дневник је уредно и читко преписан. Неповезане хартије које чувају утиске са путовања из 1963. године, Кашанин је пажљиво сложио и објединио у картонском повезу на чијим корицама је написао: *Амерички дневник*.

Остало је до данас непознато шта садрже Кашанинови записи из овог дневника. Име Милана Кашанина, када је о дневничким белешкама реч, неизоставно се у историји српске књижевности доводило у везу са Лазом Костићем и његовим *Дневником*. Познато је да је Кашанин први који је превео са француског Костићев *Дневник*, објавио га и тумачио. Међутим, податак да је и сам писао дневник остао је готово непознат. У целокупној литератури о Милану Кашанину о овом дневнику постоји само један, узгредни, помен. Гордана Станишић у тексту *Један биографски њојлед на дело Милана Кашанина*, наговештава постојање овог дневника: „Шездесетих година интензивно путује – око два месеца 1963. проводи у Канади и Америци као предавач о средњовековним фрескама и пише обиман (необјављен) дневник са тог путовања, а јуна 64. обилази музеје Француске и Аустрије и држи предавања, такође о средњовековној уметности, да би потом извесно време професионално боравио у Хиландару“ (Станишић 1997: 10).⁶ Кашанинов дневник налазио се деценијама у власништву породице, недоступан и непознат проучаваоцима пишчевог живота и рада. Данас, када се овај дневник чува у Матици српској можемо да кажемо да су овлашни подаци које Гордана Станишић о њему доноси недовољно прецизни. Тачно је да је путовање трајало непуна два месеца и да је било 1963. године, међутим Кашанин није том приликом посетио само Канаду и Америку него и Француску. Такође, поредећи ове Кашанинове белешке са другим дневничким записима српских књижевника, не бисмо могли да их оценимо као „обимне“.

⁶ Помињући дневник Милана Кашанина ауторка текста позива се на Марину Бојић, ћерку Милана Кашанина, која јој је „ставила на увид богату документацију свога оца“, што је овога пута прецизна формулација: јер Гордана Станишић имала је само увид у Кашанинов дневник, али га није читала.

У сваком случају, реч је о једној врсти специфичних дневничких бележења – дневнику са путовања – најпотпунијем и најличнијем сведочанству о Милану Кашанину као путнику. Дневник је вођен непуна два месеца: од 3. јануара до 17. фебруара 1963. године. Писан је руком, из дана у дан. Кашанинов назив за ове записе – *Амерички дневник* – заправо је непрецизно одређење, јер бележење не прати само његов боравак у Америци. Уз дневник су, у истом картонском повезу, као прилози и сведочанства о путу, похрањена и четири писма Милана Кашанина упућена породици (из Квебека, Монреала и два из Њујорка), као и на издвојеним белешкама утисци о музејима и галеријама које је током пута посетио (Филипсова збирке у Вашингтону, Фрикова збирке у Њујорку, Метрополитен, Гугенхајмов музеј, Национална галерија у Вашингтону). Уз дневник је, такође, сачувано и неколико каталога, али и други разнолики материјал везан како за музеје тако и за места која је на овом путовању посетио. Странице дневника нумерисане су његовом руком. Дневник Милана Кашанина може се посматрати и као врста путописа у елементарном облику.

У кратком временском интервалу од непуна два месеца Кашанин је, рекли смо, посетио три земље: Канаду, Америку и Француску. Ово путовање поменуо је и у разговорима вођеним са Марком Недићем и Иванком Удовички:

„Био сам у Канади 1963, држао сам предавања у Монреалу, Отави, Квебеку. У повратку, 1963. четрдесет година после дипломирања на Сорбони, ја сам тамо одржао предавање на позив француских критичара уметности и мојих пријатеља. Затим сам држао предавања у Нансију, Бечу, а раније још у Њујорку, Вашингтону. У Њујорку сам, после преговора у Вашингтону, кад ме је примио и државни секретар за иностране послове и секретар одељења за Европу и Југославију, успео да се договорим да се у Америци, која је стално раније одбијала сличан аранжман, организује изложба старих српских фресака. Та изложба доцније је прешла у Лондон, Единбург, Амстердам, Брисел, Штокхолм, Хелсинки, Минхен, у Јужну Америку“ (Кашанин 2004: 244).

Дакле, разлог Кашаниновог пута је јасан. Он путује у име Галерије фресака чији је био оснивач и први директор. За непуна два месеца, колико путовање трајало, посетио је Монреал, Квебек, Отаву, Њујорк, Вашингтон и Париз. У време настанка овога дневника, он је у Галерији фресака саветник Лепе Перовић. На путовању је одржао шест предавања о српским средњовековним фрескама, посетио изложбу наших фресака у Монреалу и водио преговоре у вези са даљим изложбама копија српских фресака у Америци. Током боравка у Канади, знамо из његовог дневника, одржао је четири предавања о српским средњовековним фрескама: у Квебеку (8. јануара), Монреалу (14. јануара) и два у Отави (16. и 17. јануара). У Америци није одржао ниједно предавање – „од мога предавања неће овде бити ништа“ забележио је 31. јануара у Њујорку. Ипак, успео је да уговори изложбу копија

фресака за наредну, 1964. годину. У Француској је предавао о српским фрескама у Паризу (12. фебруар) и Нансију (13. фебруар).

Из дневника сазнајемо да су предавања била пропраћена приказивањем дијапозитива и да су наилазила на леп одјек код слушалаца. У времену после Другог светског рата, одвикнутом од похвала и признања, више непризнатом и омаловажаваном него уважаваном, годе му похвале које о себи слуша од страних стручњака. Прво у низу предавања, у Квебеку, било је добро посећено, публику су чинили људи различитих професија и интересовања. Професор Лебел који му је био својеврсни домаћин у овом граду, представљајући га публици изговорио је праву апотеозу о Кашанину и његовом раду – „као никад нико у мојој земљи“ (РОМС, ЛФМК III/38; Квебек, 8. I 1963). Након предавања у Паризу, одржаног на Сорбони, Кашанин записује: „Представио ме професор Сорбоне Гаилард. Чудно је слушати комплименте о самом себи, па још на Сорбони у Паризу; не могу замислити да ми се то догоди у Београду“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз, 12. II 1963). Сведочанства о похвалама забележена у дневнику потврда су Кашанинове стварне изопштености у нашим уметничким круговима после Другог светског рата.

Градови, људи и музеји брзо се смењују пред очима путника.

Како би утиске са пута што боље сачувао и упамтио, Кашанин је обилазећи музеје и држећи предавања, бележио запажања о другачијим народима и културама, њиховим обичајима и начину живота, историјским споменицима, стално имајући у виду живот у Југославији тога времена. Дневничке белешке тако откривају специфичан угао виђења културе и традиције других народа из пера угледног књижевника и историчара уметности. Кашанин уочава не само начин живота у иностранству, обичаје и навике, него има и око за детаљ, примећује ситнице и нијансе у одевању људи, детаље у уређењу домова који речито казују о домаћину, кућне библиотеке, понашање света у културним установама као што су музеји и позоришта... У његовом видокругу нису само странци него и наши људи и њихов живот у другим земљама.⁷ У дневнику запажа да се професор Милан Марковић труди да изгледа као „прави стари Парижанин“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз, 4. I 1963), а сликар Борислав Богдановић који живи са породицом у Њујорку, ваљда да би био примећен, делује као „у понечему особењак (огромна коса, офарбани брчићи, пелц на капућу)“ (РОМС, ЛФМК III/38; Њујорк, 23. I 1963). Поред личности које је знао од раније, описани су и наши људи који су се нашли у печалби и који су му били добри домаћини.

Посматрајући рукопис Кашаниновог дневника у контексту његовог књижевног опуса, можемо да утврдимо да се далеки одједи овог путовања и дневничких бележења могу препознати између редова његове најинтимније књиге *Случајна ојкрића*, у којој је сакупио како је на једном месту написао кратке исповедне приче (КАШАНИН 2020б: 392). Мора се, међутим,

⁷ Занимљиве су Кашанинове белешке о сусретима са Миливојем Узелцем, Радмилом Маринковић, Савом Радуловићем и другима.

имати у виду да у дневничким белешкама читамо о тренутним, сировим утисцима, а у *Случајним ошкрићима*, објављеним четрнаест година након овог путовања, увиђамо како се поједини делови путничких утисака транспонују у литературу. Белешке унеколико разголићују његов књижевни поступак и потврђују, што је још значајније, чињеницу да писац од свега што му је било пред очима на овом путу, жели да сачува лепоту. Мање лепе ствари путник види и бележи у дневник, али их, у *Случајним ошкрићима* не помиње. Оне су сачуване у његовим дневницима.

У запису *Лет и смрт* објављеном у *Случајним ошкрићима* учачамо везе са овим дневником. Наиме, Кашанин је на пут кренуо авионом до Париза, где се задржао један дан, а затим је летео за Канаду. Дневник и започиње његовим размишљањима током лета. Веза са *Случајним ошкрићима* више је него очигледна. На пример, дневничка белешка са самог почетка гласи:

„Пошао од куће у Београду по мраку и зими јутрос у 6¹⁰, са Љаљом и Павлом [супруга и син Милана Кашанина]. Ма како се радовао путу – овоме много нисам – увек ми, и сад, остарелом, као и кад сам био дете, жао што се растајем. Аутобусом, до аеродрома, пратила ме само Љаља – жена једино прати човека. Без много речи сачекали да се раздвојимо, јер се на узлетиште не пушта нико сем путника. Гледали се једно време кроз стакло које нас је раздвајало, – тако ће нас једном смрт раздвојити: да одлазимо на разне стране, а увек ишли заједно“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз, 3. I 1963).

Наведену дневничку белешку Кашанин готово доследно преноси у *Случајна ошкрића*:

„Пошао сам од куће у рано јутро, по мраку и зими, радујући се што путујем и жалећи што одлазим. До аеродрома пратила ме само жена, – у животу само жена прати човека. Без много речи смо се опростили и још једном се погледали кроз мукло стакло које у чекаоници одваја оне што одлазе од оних што остају. Тако ће нас једном и смрт раздвојити – отићи ћемо на разне стране, а увек смо ишли заједно“ (КАШАНИН 1977: 69).

Исповедна прича *Лет и смрт* и на другим местима призива ове дневничке записе. „Лет је супротност умирању, а нигде нисмо ближи смрти него у летењу“, каже Кашанин (1977: 70). Путујући авионом, осећајући увек нелагоду у окружењу гомиле (Кашанин се ужасава гомиле!), ближи небу и облацима него земљи, његове рефлексije о смрти, у којима се преплићу лет из Београда за Париз и из Париза за Отаву, биле су подстакнуте, вероватно, рутином којом је стјуардеса извршавала свој посао, својеврсном представом намењеном путницима: „Сви су је слушали без покрета, без гласа, уверени да нема смисла што говори, као што је, судећи по њој, и она била у то уверена, али да јој је дужност да то каже, иако зна, ако дође до тога да се треба спасавати из океана у који је пао авион тим једним појасом, да није много вероватно да ће се ко спасти“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз, 4. I 1963).

У свему, па и у о размишљањима о смрти, Кашанин, ипак, тражи светлост. Тако ће га светлост звезда које посматра из авиона пренути, а светиљке које ће упоредити са адиђарима разведриће путника и отргнути га од суморних мисли о коначности људскога живота:

„Пробивши се кроз облаке, угледали смо недогледну равницу по којој су гореле светиљке разних боја, треперећи као адиђари: Мон[т]реал. Видети ноћу из висине огроман град од којег се распознају само светиљке – то је нова лепота, ново откриће, за које није знао ранији свет. Што историја дуже траје, човек све више има да се диви ономе што је створио човек. Видети ноћу Париз из авиона, видети Мон[т]реал, то је осећање које је било непознато људима у моме детињству“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз, 4. I 1963).⁸

Међутим, узалуд ћемо у *Случајним оtkрићима* тражити пишчев доживљај Канаде. Тек на крају већ споменутог записа *Лет и смрт* Кашанин ће неколико реченица посветити овој земљи: „Заволео сам од првог часа мени дотад непознату Канаду, ту пространу мирну земљу чија је престоница велико село састављено од једносратних кућа. После буке авионских мотора и гомиле путника, годи ми чаролија коју крију у себи тишина и ред. (...) Кад се сетим Канаде, видим је сву белу“ (Кашанин 1977: 75).

Какав је, заправо, уистину био путников доживљај Канаде сазнајемо из дневничких бележака. Једноставност и ред кућа у Отави, које наликују на „кутије остављене по пољани“, остављају импресију безобличности и монотоније. Већ током првих дана боравка у овој земљи, путник ће је упоредити са Шумадијом и Паризом: „Како та земља нимало не личи на Шумадију, како у том граду нема ничега париског...“ (РОМС, ЛФМК III/38; Отава, 6. I. 1963). Посматрајући меморијалну капелу са исписаним именима свих Канађана који су изгубили живот у ратовима, запитаће се због чега тако нешто не постоји и код нас. Ни у једном граду у којем је боравио није пропустио да посети музеје и галерије. Квебек му је много ближи и живописнији од Отаве, иако одаје утисак провинцијског града. Музеј у Квебеку само је одраз живота града:

„Типичан провинци[ј]ски музеј енглеског и шкотског типа; свашта у њему: трице, слике, намештај, скулптуре, сребрне ствари, илустрације у боји. Зграда, иако зидана 1929, крајње неподесна и несимпатична. Као већином из провинцијских музеја, и из овога у Квебеку понесе се жалостан утисак, утисак нечега што би хтело да буде нешто, а не уме, није“ (РОМС, ЛФМК III/38; Квебек, 8. I 1963).

Међутим, после веома успелог и лепо примљеног првог предавања у низу, осетио је олакшање, одмах му је и Квебек изгледао лепшим и пријат-

⁸ Тај снажни утисак пренео је Кашанин и у *Случајна оtkрића*: „У један мах, кад се [авион] проби кроз облаке, указа се у ноћи испод нас раван на којој трепте адиђари. Мон-треал“ (Кашанин 1977: 75).

нијим. Монреал је у његовом доживљају живља „варош“, у којој ће, такође, обићи музеј који на њега није оставио значајан утисак и направити белешке о изложеним делима. У Монреалу је у својој завршници била изложба наших фресака које потом одлазе за Ванкувер. О самој изложби и несрећном распореду копија фресака по зидовима музеја, сведочанству о неразумевању две различите културе, бележи: „[фреске] размештене на чудан начин: у цик-цак, нека више, нека нижа, најмања (св. Трифун из Ресаве) сама на великом зиду и не по средини зида, него ближе к вратима“ (РОМС, ЛФМК III/38; Монреал, 10. I 1963).

Путнику свуда сметају јарке боје, неукусно шаренило како у музејима тако и на гардероби странаца које је путовању сусретао. У свему тражи укус и дискретност. Не само нападне боје него и нападни људи код њега изазивају осећај нелагоде. Тако видевши лепо осветљен Монреал, Кашанин записује:

„С брежуљка на којем је француски универзитет монреалски пружа се ванредно леп поглед (сам универзитет није леп) на град који лежи у равници увече сав осветљен, као поље дијаманата и драгог камења. То је нова лепота на свету, које раније није било, то фантастично осветљење, које, поред сунца, ствара нови изглед ствари. Изблиза, улице монреалске нису тако лепе. Нису не само због прљавог снега, којег ће нестати, него и због неукусних детаља на кућама, у излозима, и због претерано многобројних и простачких реклама, чији простаклук црвена боја само појачава. Те рекламе нико не чита, али та црвена боја опија пролазнике. Кад би неко скинуо те црвене рекламе с куће, свету би се учинило да је Монреал изумро. Богатство се овде осећа, али господство ретко“ (РОМС, ЛФМК III/38; Монреал, 11. I 1963).

Светлост му је битна, макар и вештачка, али је важно да буде у функцији откривања било лепоте предела, било лепоте уметничког дела. Да ли је та светлост, а не снег по улицама градова које је у Канади походио, разлог што ову земљу, много година након овог путовања, у *Случајним ошкрићима*, види „сву белу“?

Листајући у Канади једне дневне новине назване *Дужности*, Кашанин изнова потврђује своју импресију о Канађанима као затвореним људима, окренутим себи и усредсређеним само на оно што има локални значај:

„Чудан свет, још чуднији народ, ти Канађани. Сви говоре по неколико језика, а нико не зна ни један. Осећа се одсуство корена, чежња за изгубљеним, које се више слути но познаје, глад стицања земаљског блага. Људи воле своју кућу, а не земљу, коју би могли сутра оставити. И воле своју покрајину, а не државу; новине читају само једне, оне које излазе у граду у коме ко живи. Никога не интересује ни сусед до ког станује. Тај свет је дошао у ову земљу и остао у овој земљи само ради тога да добро живи. Кад не би могао у њој добро живети, одмах би се иселио и ишао даље (РОМС, ЛФМК III/38; Монреал, 13. I 1963).

Из Канаде је 18. јануара слетео у Вашингтон, где се задржао четири дана, након чега је отишао за Њујорк. Музеји у ова два града оставили су ванредан утисак на њега. Иако ће на једном месту у дневнику записати да је биоскоп „храм савременог света“, Кашанин у музеје ступа као у светилишта. Походи их, најпре, у друштву својих домаћина, а појединима се и враћа сам како би се нагледао и наситио лепоте. У Вашингтону га је одушевила Филипсова збирка – једна од најлепших које је у животу видео. У Националној галерији чију је архитектуру оценио као бездушну, посматрао је, са неразумевањем, гомилу света у тискању и гурању испред Мона Лизе, знамените слике из париског Лувра:

„Гомила којој треба божанство и која се диви божанству иако га не разуме или баш зато што га не разуме. Многи дошли и са малом децом, коју немају на коме да оставе код куће, и дижу децу на руке, да виде Мона Лизу. [...] Очајан сам гледао ту гомилу, – ја сам увек очајан у њој – која је из часа у час бивала већа и глупља. Због ње и због Мона Лизе била је блокирана цела лева половина галерије, где су слике италијанске, фламанске и холандске школе, које нисам видео. Никад нисам волео ту слику, а сад је волим још мање“ (РОМС, ЛФМК III/38; Вашингтон, 20. I 1963).

У Њујорку га је очарала Франкова колекција – три пута јој се враћао, „не могу да је се нагледам“, пише у свом дневнику.

Време најчешће проводи у друштву наших људи који живе у Америци. У Њујорку је често у друштву сликара Борислава Богдановића, познаника из међуратних година. Од странаца које ће посетити издваја се, по господству и богатству, љубитељка уметности и добротворка Вирџинија Крес, имућна дама коју је упознао приликом њене посете Београду и обиласку наших манастира. Раскошни дом у којем она са породицом живи, по намештају и уметничким делима, налачи на музеј.

У Вашингтону и Њујорку, великим и захукталим градовима, Кашанин је најјаче осетио како се свет од времена његове младости вртоглаво променио – „колико се свет променио за мог живота, за пола човечјега века“ (РОМС, ЛФМК III/38, Вашингтон, 18. I 1963) и то осећање га је пратило током читавог пута. Тај утисак, како одмичу дневничке белешке, само добија на интензитету.

Иако му је у Америци пошло за руком да договори изложбе српских фресака за наредну годину, приликом разговора са издавачима, није имао среће. Предочено му је да они немају материјалну корист, па зато ни интересовања, да објаве његову књигу о фрескама – за такву литературу у Америци је мало заинтересованих купаца.

Људи и предели промичу поред њега, обилази и центар и периферију Њујорка која му је језива и страшна, мале и велике изложбе, позоришта, биоскопе... „Умори ме ходање и умарају ме људи; слике не умарају, иако ме засићују; природа ме снажи“ (РОМС, ЛФМК III/38, Њујорк, 2. II 1963).

У Њујорку остаје до 6. фебруара, не пропуштајући прилику да се предласка још једном опрости са сликама изложеним у Метрополитену.

Уследило је дуго и монотono путовање бродом „Queen Elisabeth“ за Шербур. На овом месту, поново, налазимо на везу између дневничких записа и *Случајних ошкрића*. Дуго и монотono путовање, без икаквих узбуђења, проведено у знаку тискања са гомилом непознатог и далеког му света, најтеже пада нашем путнику. У запису *Пушјеви* објављеном у *Случајним ошкрићима*, призивајући у сећање ово путовање бродом Кашанин пише: „Сам путујем и утолико више осећам самоћу што ме опкољавају стотине путника; нигде човек није тако усамљен и немоћан као у гомили непознатог света“ (КАШАНИН 1977: 77). Стешњен у туристичкој кабини са још тројицом случајних сапутника, „затворен у лађу, као у кутију“, одвојен и усамљен, Кашанин проводи време редигујући своје записе и белешке. Садржаји које брод нуди за њега су оскудни, а бродска библиотека досадна. Људи различитих навика, начина одевања, не промичу његовом оштром и увек за детаље спремном оку, али све то почиње да га умара и оптерећује на овој петодневној пловидби: „Само у одабраном друштву и у првој класи вреди зими путовати бродом океаном“ (РОМС, ЛФМК III/38; „Queen Elisabeth“, 10. II 1963).

Поновни сусрет са Паризом, градом који је обележио његову рану младост и бројне професионалне успехе, разведрава га. Заувек урезан у његовом сећању по лепим успоменама, Париз је драги подсетник на неко лепше време: „Ништа се није у Паризу променило за четрдесет година; само се понека кафана зове друкчије“. Људи и њихове нарави, начин живота, ситни гестови Парижана подстаће га да забележи да су му „дивни обичаји усред Париза“ много милији од „обичаја по бездушним хотелима у Вашингтону и Њујорку“. Поновни сусрет са познатим улицама, ресторанима и музејима радује га: „Нигде се тако добро не осећам као са француским светом.“ Заправо, Париз је мера свих ствари и град са којим се сви други, на овом путовању, пореде:

„*Дуја и нејријатина вожња, са љубликом који је сасвим дручија неја у Паризу* [подвукла З. Х.] (само крајња сиротиња и црнци), у колима која страшно тутње и заносе се од велике брзине, и кроз тунеле који нису засведени, као у Паризу [подвукла З. Х.], него подупрти гвозденим гредама и ступцима, – и ружно и тужно“. (РОМС, ЛФМК III/38; Њујорк, 23. I 1963).

„*Излози нису ни близу онако леји као у Паризу* [подвукла З. Х.], осим радњи са крзном и брилијантима; књијарски излози неподношљиво шарени, као и корице књија. Шарени и просечни хотели, са лажним луксузом на улазима и холовима. *Послуја равнодушна, неучијива, љуба, ни налик на љослују у Паризу* [подвукла З. Х.]. Не само просечни људи, него и уметници, професори, чиновници, вичу кад говоре, плескају по плећима, љубе“. (РОМС, ЛФМК III/38; Њујорк, 2. II 1963).

Радост му доноси и наговештај да постоји могућност да на универзитету у Нансију одржи низ предавања о српској средњовековној уметности и француској збирци слика у Народном музеју: „Како би то унело радости

у мој живот, тако несрећан ових последњих двадесет година, кад бих с Љаљом преживео пола године у Паризу, одлазећи на предавања у Нанси, и написао на француском (и штампао негде) како је створен први модерни музеј у Београду“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз и Нанси, 13. II 1963).

На овом пропутовању уочљива је Кашанинова стална замишљењост над човеком и оним што је човек створио, што је на неколико места у дневнику истакнуто, као и у већ помињаним *Случајним ошкрићима* (КАШАНИН 1977: 74). Путник је сведок захукталог мењања људског живота, и све то га чини колико фасцинираним толико и ужаснутим: „Што је човек старији, све мање га интересује природа, све више га занимају људи, све више мисли о њима“ (РОМС, ЛФМК III/38; Queen Elisabeth, 10. II 1963); „Никад у историји човек није био тако крвав, није био таква звер као што је био за мога живота, и никад тако велики. Изгледа да зло и добро подједнако расту“ (РОМС, ЛФМК III/38; Париз, 4. I. 1963).

У овом до сада непознатом дневнику на најлепши могући начин сједињени су Кашанин као књижевник и историчар уметности истанчаног погледа на прошлост и садашњост. Поједини дневнички пасажии су чиста литература што потврђује и веза извесних фрагмената овога рукописа са *Случајним ошкрићима*. Дневник се чита као готово књижевно дело. Са друге стране, велики је значај овога дневника за историчаре уметности, нарочито фрагменти и прилози посвећени музејима и сликама.

На крају, можемо да се запитамо шта је, заправо, Милан Кашанин намеравао да учини са овим рукописом и због чега се ове путне белешке издвајају од осталих сачуваних записа са путовања. Иако у једном писму упућеном из Монреаала породици у Београд каже „водим мали дневник, и на основу тога подсетника и сећања имаћу данима да вам приповедам“ (КАШАНИН 2020а: 123), чини се да више разлога и оправдања има за претпоставку да је Кашанин желео да ове дневничке белешке искористи као предложак за неки нови путопис. Видећи да му понестаје времена и журећи да заврши нека друга дела, одустао је од те намере. Не желећи, ипак, да се потпуно одрекне ових бележака, поједине реминисценције из дневничких записа је искористио и њима обогатио *Случајна ошкрића*. Тако се референце на ово путовање могу препознати у појединим сегментима ове његове исповедне књиге, написане пред крај живота. Праве и много детаљније утиске са путовања читаво у дневничким белешкама. Његово тражење и стално уочавање светлости на овом пропутовању обасјало је и обележило *Случајна ошкрића* у којима пише: „Ништа се није тако скратило за мог живота као време и помрчина, и ништа тако проширило као простор и светлост“ (КАШАНИН 1977: 75).

ИЗВОРИ

КАШАНИН, Милан. *Дневник*. РОМС, Лични фонд „Милан Кашанин (1895–1981)“, сиг. III/38.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- КАШАНИН, Милан. *Пронађене сивари*. Београд: Просвета, 1961.
- КАШАНИН, Милан. *Случајна ошкрића*. Нови Сад: Матица српска, 1977.
- КАШАНИН, Милан. *Камена ошкрића. Случајна ошкрића. Са Миланом Каџанином. О Милану Каџанину*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- КАШАНИН, Милан. *Писма, сусрећи, шрафови I* (приредила Зорица Хаџић). Нови Сад: Матица српска, 2020.
- КАШАНИН, Милан. *Писма, сусрећи, шрафови II /2* (приредила Зорица Хаџић). Нови Сад: Матица српска, 2020.
- СТАНИШИЋ, Гордана. Један биографски поглед на дело Милана Каџанина. *Зборник Народној музеја XVI/2* (1977): 7–11.
- ЂУКОВИЋ, Милица. Прилози Милана Каџанина у новосадском *Јединству* (1919–1921). *Књижевни и критичарски опис Милана Каџанина*, Јана Алексић, Ђорђе Нешић (ур.) Београд – Даљ: Културни и научни центар Милутин Миланковић – Институт за књижевност и уметност, 47–68.
- УДОВИЧКИ, Иванка. *Књижевни критичар Милан Каџанин*. Београд: Институт за књижевност и уметност – Вук Караџић, 1982.

Zorica P. Hadžić

ON UNKNOWN DIARY NOTES BY MILAN KAŠANIN

Summary

The paper draws attention for the first time to Milan Kašanin's diary entries made during his travels to Canada, America and France. Kašanin's diary, preserved in form of manuscript, covers the period from January 3 to February 17, 1963, and can also be read as a travelogue in elementary form. Unpublished diary entries reveal a specific angle of view of the culture and traditions of other peoples from the pen of a prominent writer and art historian. The paper points out the connections between Kašanin's diary notes and the book *Slučajna otkrića (Random Discoveries)*.

Универзитет у Новом Саду
 Филозофску факултет
 Одсек за српску књижевност
 Др Зорана Ђинђића 2
 21000 Нови Сад
 zorica_hadzic@ff.uns.ac.rs